

DERLEME**Akran Zorbalığı Önleme ve Müdahale Programlarında Güncel Yaklaşımlar ve Hemşirelik Rollerini**

Kadriye DEMİR¹, Sibel KÜÇÜK¹

ÖZ

Akran zorbalığı öğrenciler açısından yıkıcı ve kalıcı etkileri olan önemli bir toplum sağlığı sorunudur. Dünyada ve ülkemizde son yıllarda akran zorbalığına işaret eden bilimsel çalışmalar artmıştır. Fakat çocuklara yönelik akran zorbalığını önlemek ve müdahale etmek için özel tasarlanmış programların etkinliğini test eden az sayıda randomize kontrollü çalışma bulunmaktadır. Literatürde akran zorbalığı ile ilgili tanımlayıcı ve müdahale araştırmalarına ihtiyaç olduğunu vurgulanmaktadır. Çocuk hemşireleri, akran zorbalığına ilişkin modele dayalı önleme ve müdahale programları geliştirerek ve bu programları uygulayarak akran zorbalığı oranlarının düşmesine ve çocuk sağlığının geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, akran zorbalığını önlemeye yönelik etkinliği test edilmiş programları ve güncel yaklaşımları derlemek ve çocuklarla ilgili alanda çalışan profesyonellere ışık tutmak amacı ile yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul sağlığı, Önleme, Hemşirelik

Current Approaches and Nursing Roles in Peer Bullying Prevention and Intervention Programs

Kadriye DEMİR¹, Sibel KÜÇÜK¹

Abstract

Peer bullying is an important public health problem with destructive and permanent effects for students. Scientific studies pointing to peer bullying have increased in the world and in our country in recent years. However, there are few randomized controlled studies that test the effectiveness of specially designed programs to prevent and respond to peer bullying for children. The literature emphasizes the need for descriptive and intervention studies on peer bullying. Child nurses will contribute to the reduction of peer bullying rates and the improvement of child health by developing and implementing prevention and intervention programs based on models of peer bullying. This study was written to compile effective-tested programs and current approaches to prevent peer bullying and to shed light on professionals working in the field of children.

Key Words: School health, Prevention, Nursing

¹Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı

Sorumlu Yazar: Kadriye DEMİR

E-posta adresi: kadriyebartik@gmail.com

ORCID No: 0000-0002-7064-5432

Gönderi Tarihi: 29.09.2020

Kabul Tarihi: 05.12.2020

GİRİŞ

Akran zorbalığının kalıcı ve yıkıcı etkilerinin olması konuya yönelik ilginin artmasına neden olmuştur (1). Literatürde, akran zorbalığının kuramsal yaklaşımlara göre açıklanması, akran zorbalığını önleme ve müdahale çalışmaları, akran zorbalığı ve sosyodemografik özelliklerin ilişkisi, akran zorbalığının yaygınlığı ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır (2-8). Akran zorbalığı konusunda ağırlıklı olarak tüm okula yönelik müdahale ve koruma programları oluşturulmuş ve etkinliği denenmiştir (9-14). Akran zorbalığını önlemek ve durdurmak için geliştirilen okula yönelik müdahale programları daha çok öğrenciler, okul çalışanları ve aileler üzerinde odaklanmaktadır (15). Buna karşın yaş gruplarına özel ve hedef gruba (sadece zorbalılar veya sadece kurbanlar) yönelik yapılan müdahale ve önleme çalışmaları oldukça sınırlı sayıdadır (16). Akran zorbalığı ile ilgili derleme ve meta analiz araştırmalarında, sosyal, bilişsel ve ahlaki faktörleri hedef alan ve bireysel düzeyde uygulanan müdahale programlarının potansiyel gücüne vurgu yapılmıştır. Konu ile ilgili literatür, okula yönelik tüm müdahale programlarının etkinliğini kabul etmekle birlikte bu müdahalenin

bireysel uygulamaları da kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu nedenle kurbanlar ve zorbalılar ile yapılacak bireysel uygulamalara yön verecek çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır (2,17). Bu anlamda, okul sağlığı hemşirelerine önemli roller düşmektedir. Okul sağlığı hemşiresi; bakım verici, eğitici, danışmanlık gibi rollerini kullanarak etkinlikler planlayıp akran zorbalığı ile mücadele ederken (6,18), aynı zamanda okulda ruh sağlığının korunması ve geliştirilmesi ile ilgili akran zorbalığına yönelik önleme ve müdahale programlarının uygulaması ve değerlendirilmesi ile ilgili önemli çabalara öncülük etmelidir (19).

AKRAN ZORBALIĞI

Okul, çocukların yetişkin hayatında alacağı görevler için hazırlandığı bir kurumdur. Bu kurumda çocukların akranları ile kurduğu ilişkiler daha sonraki hayatlarını etkilemektedir (20). Okul yaşantısında çocuklar akranları ile bazı problemler yaşayabilmektedir. Bunlardan bazıları akran zorbalığı kavramı ile açıklanmaktadır (16). Akran zorbalığı kendini savunmakta güçlük yaşayan birine karşı bir veya daha fazla akranı tarafından yapılan kasıtlı, tekrarlayıcı, rahatsız edici, zarar

verici olumsuz davranışlar olarak tanımlanmaktadır (5,21,22). Zorbanın amacı kurbanı kontrol altına almak, korkuya neden olmak ve/veya kurbanı zarar vermektir (21). Bir davranışa zorbalık denilebilmesi için üç esas ölçüte sahip olması gerekmektedir. Bu ölçütler; kasten zarar verme maksatlı saldırgan davranışlar olması, eylemin sürekli olması, zorbalık uygulayan ile zorbalığa maruz kalan arasında fiziki ya da psikolojik bakımdan güç dengesizliğinin olması şeklinde açıklanmaktadır (22,23). Zorbalık, hem çevresel sistemlerin hem de bireysel düzeydeki faktörlerin karmaşık bir etkileşiminden kaynaklanmaktadır (2).

Akran Zorbalığı Yaygınlığı

Akran zorbalığının yaygınlığı ile ilgili çalışma sonuçları büyük farklılıklar içermektedir. Özellikle çalışmalarda kullanılan ankette yer alan soruların özellikleri sonuçları değiştirebilmektedir. Örneğin; soru anketlerindeki zaman aralığı (geçen ay, geçen dönem vb.), sıklık (bir kez, iki kez vb.) ve zorbalık türleri (bazı anketlerde siber zorbalık dahil olmayabiliyor) birbirinden farklı olabilmektedir. Bu nedenle, çalışmalar arasında karşılaştırma yapmak ve yaygınlık oranlarını net bir şekilde

belirtmek zorlaşmaktadır (24-26). Siber zorbalık ve diğer zorbalık türleri için ölçüm yaklaşımlarında daha fazla fikir birliğine ihtiyaç olduğunu vurgulanmaktadır (27).

Okul yılları akranlar arasında zorbalık şiddetinin en yaygın görüldüğü dönemlerdir (26). Yüksek gelirli ülkelerde akran zorbalığı yaygınlığını inceleyen kapsamlı araştırmalar mevcut iken, orta ve düşük gelirli ülkelerde dar ölçekli ve az sayıda araştırmalar yapılmıştır (28). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nün, 'Okullarda Zorbalık Ne Kadar Problem' raporuna göre Türkiye'de 15 yaş düzeyindeki öğrencilerin %19'u ayda en az birkaç kez akranları tarafından fiziksel ya da sözel şiddete maruz kalmaktadır. Türkiye verileri OECD verileri ile benzerlik gösterirken Hong Kong, Letonya, Dominik Cumhuriyeti, Malezya, Rusya, Birleşik Arap Emirlikleri, Tunus ve Tayland gibi birçok ülkede bu oran % 25'in üzerine çıkmaktadır. En düşük şiddet oranları Tayvan, Güney Kore, Hollanda, İrlanda ve Portekiz'e aittir (29). Bir derleme çalışmasında, çocukların yaklaşık % 20-25'inin zorbalık ile doğrudan ilişkili olduğu (zorba, kurban, zorba/kurban) bildirilmiştir. Batı ülkelerinde

yapılan büyük çaplı çalışmalar, çocukların % 4-9'unun zorbalık yaptığını ve okul çağındaki çocukların % 9-25'inin zorbalığa maruz kaldığını göstermektedir (30). Tunus'ta ortaokulda akran zorbalığı yaygınlığını araştıran bir çalışmada, katılımcıların % 11,7'si mağdur, % 7,8'i zorba, % 3,2'si zorba/mağdur ve %75,5'i seyirci olarak sınıflandırılmıştır (31). Türkiye'de ortaokullarda akran zorbalığının yaygınlığının incelendiği yakın tarihli bir araştırmada, öğrencilerin yaklaşık % 7'sinin zorbalık yaptığı ve yaklaşık % 12'sinin mağdur olduğu bildirilmiştir. Toplamda öğrencilerin % 39'unun akran zorbalığından etkilendiği ve akran zorbalığının ortaokul öğrencileri için yaygın bir sorun olduğu vurgulanmıştır (32). Dünyada ve ülkemizde akran zorbalığı olayları yaygın olarak görülmekte ve artarak devam etmektedir.

Akran zorbalığının belirlenmesinde genel olarak öz bildirim dayalı ölçekler kullanılmıştır. Ölçeklerde, öğrenciler kendini koruma içgüdüleri ile gerçekçi yanıtlar vermeyebilmekte ve bu nedenle zorbalık oranlarının gerçeğinden az ya da yüksek çıkması söz konusu olabilmektedir (33). Akran zorbalığı yaygınlığı ülkeler ve bölgeler arasında değişiklik göstermektedir. Zorbalığı kimin yaptığı

(aynı sınıftaki arkadaşları veya başka sınıftaki öğrenciler), zorbalığın gerçekleştiği yer (sınıf, oyun alanı) ve zorbalık türleri (sosyal, fiziksel, siber) açısından doğu ve batı ülkeleri arasında önemli kültürel, dilsel ve dinsel farklılıklar bildirilmiştir (28). Zorbalık türlerine göre görülme oranları değişebilmektedir. Yapılan bir araştırmada, en sık maruz kalınan ve yapılan zorbalık şekli sözel zorbalık, ikinci sırada ise fiziksel zorbalık olarak belirtilmiştir (34).

Akran Zorbalığı Döngüsündeki Roller ve İlişkili Özellikler

Çocuklar zorbalığa farklı rollerde dahil olabilmektedir (35). Akran zorbalığında zorba ve kurbanın dışında seyirci ve zorba/kurbanlar olabilmektedir (36). Literatürde zorba veya kurban olma olasılığı genellikle yaş, fiziksel görünüm, cinsiyet, güç dengesizliği, sosyal statü, popüler olma, psikolojik üstünlük ve anne-baba eğitimi gibi belirli kişisel ve sosyodemografik özelliklerle ilişkilendirilmektedir. Örneğin; obez olan öğrencilerin, fazla kilolu olmayan akranlarına göre kurban veya zorba olma olasılığı daha yüksektir (2,15,21,37). Fiziksel olarak daha az gelişmiş, görünümünden mutsuz, kaygılı, öz güvenleri düşük veya sosyal olarak izole edilmiş çocukların

zorbalığa maruz kalma ihtimalinin yüksek olduğu bildirilmektedir (5,38,39). Akran zorbalığı yapan çocukların genel özellikleri ise zayıf empati becerisi, zayıf öfke yönetimi, kendi problemlerini dışsallaştırma, düşük okul başarısı, aile içinde saldırgan bir rol modelin varlığı, fiziksel güç, dürtüsel kişilik olarak sıralanabilir (2,5,22,40,41). Zorbalık yapan çocuklar genellikle karşı tarafın kasıtlı olarak kendilerini kışkırttığına inanmakta ve bu durum onların reaktif saldırganlık sergilemesine ve empati yapamamalarına sebep olmaktadır (41). Akran zorbalığı olayına dahil olan çocuklar yaş grupları ve cinsiyet açısından farklılık göstermektedir. Akran zorbalığı yapma ve zorbalığa maruz kalma sıklığı özellikle çocukluktan ergenliğe geçiş döneminde artmaktadır (29,40). Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) 'Okul Çağındaki Çocuklarda Sağlık Davranışları Raporu'nda zorbalığa maruz kalma sıklığı yaşla birlikte azalmakta iken zorbalık yapma sıklığı özellikle erkekler arasında yaşla birlikte arttığı bildirilmektedir. Zorbalık yapma, tüm ülkelerde ve bölgelerde erkek çocuklar arasında daha yaygın görülmektedir (40).

Zorbalık olayına dahil olma oranları sınıf düzeyinde de değişiklik göstermektedir. Beşinci sınıflar öğrencilerinde izleyici grubunda yer alma oranını, sekizinci sınıf öğrencilerinde ise zorba/kurban grubunda yer alma oranının daha yüksek olduğu belirlenmiştir (42). Bu durum, beş ve altıncı sınıfta kurban olan öğrencinin sekizinci sınıfta zorba/kurban statüsüne geçtiğini göstermektedir. Türkiye'de 'Çocukların Gözünden Okulda Yaşam Raporu'nda dördüncü sınıftan beşinci sınıfa geçişte akran zorbalığına uğradığını belirten çocukların sayısının arttığı bildirilmiştir (43). Özkan ve Çiftçi (2010) beşinci sınıf öğrencileri arasında zorbalığın oldukça ciddi ve yaygın bir sorun olduğu vurgulamaktadır (44). Bu araştırma sonuçlarına dayanarak ortaokula geçiş döneminin akran zorbalığı açısından riskli bir dönem olduğu söylenebilir. Ayrıca bu çocukların ergenlik dönemi ve eğitim öğretimde ikinci kademeye geçiş döneminde olması, okul, arkadaş, öğretmen değişimi yaşaması kurban/zorbalığa açık hale gelmesine neden olabilmektedir. (45).

Akran Zorbalığının Çocuklar Üzerine Etkisi

Akran zorbalığı çocukları birçok yönden olumsuz etkilemektedir. Zorbalığın hem zorba, hem kurban

hem de zorbalık olayını izleyen çocuklar üzerine ciddi olumsuz sonuçları olmaktadır (42). Zorbalıkla ilgili herhangi bir deneyim travma olarak görülebilmekte, bu durum stresin fizyolojik ve psikosomatik tepkilerini tetikleyebilmektedir (46).

Akran zorbalığına maruz kalan öğrencilerde diğer öğrencilere göre daha fazla sağlık sorunları görülmektedir (46). Zorba ve kurban olan çocuklarda depresyon ve anksiyete belirtileri, düşük benlik saygısı, yalnız hissetme, yeme ve uyku alışkanlıklarını değiştirme ve etkinliklere ilgi duymama gözlenebilmektedir (39,40,47,48). Hem kurban hem de zorbanın yaşadığı duygusal ve davranışsal problemler yetişkinlik döneminde de devam edebilir ve uzun vadeli olumsuz sonuçlara yol açabilme potansiyeline sahiptir (49). Zorbalığa uğrayanların uğramayanlara göre, zorbalık yapanların yapmayanlara göre ve bir şekilde zorbalık döngüsüne girenlerin girmeyenlere göre depresif belirtileri daha fazla, benlik saygıları daha düşük, özkıyım düşünceleri daha fazla olmaktadır. Zorbalığa uğramak özkıyım düşüncesi riskini %45 artırırken, zorbalık yapma riskini % 66,3 oranında artırmaktadır (48). Bu oranlar akran zorbalığı yapan ve zorbalığa maruz kalan çocuklarında

gelecekte ruh sağlığı açısından risk altında olduğunu göstermektedir (2). Ayrıca, zorbalığa tanık olan çocuklar zorbaya karşı çıkmadıkları ve/veya kurbanı desteklemedikleri için suçluluk veya çaresizlik duyguları yaşayabilmektedirler (50).

Akran zorbalığı çocukların okul memnuniyetlerini, başarıya motivasyonlarını ve gelecekte beklediklerini ve akademik performanslarını da olumsuz etkilemektedir. Zorba ve kurban öğrencilerin devamsızlık yapma durumları 3-4 kat artmaktadır (29). Ayrıca, akran zorbalığı öğretmenlerin stres yaşamasına sebep olarak diğer öğrencilerinde öğrenme fırsatlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Okul iklimini bozan ve okulda öğrencilerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyen akran zorbalığı çocuk haklarının ihlaline de sebep olmaktadır (51). Sağlıklı bir çocuk gelişimi için okul iklimini olumsuz etkileyen zorbalıktan kaynaklanan eşitsizliği azaltmak ve okullarda güvenli ortamların oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır (40).

Akran Zorbalığını Önleme ve Müdahale Çalışmaları

Son yıllarda farklı akran gruplarında okul temelli zorbalıkla mücadele programları oluşturulmuş ve

değerlendirilmiştir (45). Okullarda akran zorbalığını önleme çalışmalarının amacı; zorbalığı önleme, var olan zorbalık davranışlarına müdahalede bulunma ve zorbalık döngüsünde yer alan çocuklara okul ortamında destek verilmesidir (52). Bu anlamda okul genelinde bütün öğrencileri kapsayan genel önleme/müdahale programları ve hedef gruba yönelik uygulanan amaçlı programlar geliştirilmiştir (19).

1. Genel Önleme Programları

Zorbalığa ilişkin en sık çalışılan ve kullanılan önleme yaklaşımları okul genelinde ve sınıf düzeyinde olumlu davranış geliştirme ve sosyal-duygusal beceriler öğretmeye yöneliktir. Özellikle zorbalık davranışına odaklanan müdahale yaklaşımları da bulunmaktadır (19). Amerika, Avrupa ve İskandinav ülkelerinin çoğunda ücretsiz destek hatları da akran zorbalığına yönelik hizmet vermektedir (52).

Tüm okul programları genellikle karmaşıktır, farklı etki düzeylerine (öğrenciler, ebeveynler, sınıflar, tüm okullar) yönelik çeşitli bileşenlerden oluşur ve çeşitli yöntemler içerir. Farklı bileşenler tipik olarak ayrı ayrı değil kombinasyon halinde değerlendirilir. Sonuç olarak, her bir bileşenin

belirli bir programın genel etkilerine katkısı bilinmemektedir (26).

Olumlu Davranışsal Müdahale ve Destek Programları

Akran zorbalığını önlemek için geliştirilen olumlu davranışsal müdahale ve destek programları hem personeli hem de öğrencileri kapsayan okul çapında uygulanan bir modeldir. Uygun sosyal davranış geliştirmeye yardımcı stratejiler ile yaşam kalitesini iyileştirmeye odaklanır. Okuldaki bütün öğrencileri kapsar. Özellikle dezavantajlı kişilere nasıl bir davranış sergilemesi gerektiği konusunda küçük grup etkinlikleri yapılmaktadır. Bu uygulamalarda amaç, cezalandırıcı yöntemlerin uygulanmasından ziyade öğrencilere davranışsal sorunların giderilmesinde destekleyici, düzeltici ve yardımcı olabilmektir (53). Olumlu davranışsal müdahalelerin ortaokullarda uygulanması okul ortamı ve öğrenci-öğretmen ilişkilerinin iyileştirilmesine katkı sağlarken disiplin başvuruları, sözlü ve fiziksel saldırganlığın azalmasını sağlamıştır (19,53).

Sosyal-Duygusal Destek Programları

Akran zorbalığını önlemeye yönelik geliştirilen sosyal-duygusal destek programları, öğretme ve

öğrenmenin güçlü, sosyal, duygusal ve akademik bileşenleri olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Öğrenciler genellikle öğretmenlerinin yardımı ve ailelerinin desteği ile akranlarının yanında öğrenirler. Duygular, çocukların akademik katılımını, çalışma ahlakını, bağlılığını ve okul başarısını kolaylaştırabilir veya engelleyebilir. Ne yazık ki, birçok öğrenci sosyal-duygusal yeterliliklerden yoksundur ve ilkokuldan orta öğretime ilerledikçe okula daha az bağlanırlar ve bu bağlantı eksikliği çocukların akademik performanslarını, davranışlarını ve sağlıklarını olumsuz etkilemektedir (19).

Sosyal duygusal beceriler duyguları tanımak ve yönetmek, olumlu hedefler koymak ve başarmak, başkalarının bakış açılarını takdir etmek, olumlu ilişkiler kurmak ve sürdürmek, sorumlu kılmak için temel yetkinlikler edinme süreci olarak tanımlanmaktadır (54). Bu yaklaşım ile akran zorbalığındaki kişilerarası süreçler yapıcı bir şekilde ele alınmaktadır. Böylece, öğrenciler sınıflarına, okullarına ve topluluklarına katkıda bulunma ve memnuniyet, aidiyet duygusu ve gelişmiş motivasyonu yaşama fırsatı bulmaktadır. Ayrıca akran ve aile girişimlerini, gelişmiş sınıf yönetimi ve öğretim uygulamalarını ve okul

topluluk oluşturma faaliyetlerini içeren güvenli, özenli öğrenme ortamları oluşturarak öğrencilerin sosyal-duygusal gelişimlerini teşvik etmekte, öğrenciler kendilerini değerli hissederken, daha büyük içsel motivasyon deneyimleri yaşamakta ve daha iyi akademik performans, sağlığı geliştirici davranış ve vatandaşlığa aracılık eden geniş çapta uygulanabilir bir sosyal-duygusal yeterlilik sergileyebilmektedir (19,54). Espelage ve arkadaşlarının yaptığı bir dizi çalışma sonucunda sosyal-duygusal öğrenme ile zorbalık türlerinde azalma olduğu belirtilmiştir (55-57).

Olweus Zorbalık Önleme Programı

Zorbalık önleme programlarından bir diğeri ve en bilindik olanı Olweus Zorbalık Önleme Programı'dır. Zorbalığa bağlı birkaç intiharı takiben Norveç'te büyük çapta uygulanan en kapsamlı ve sistematik olarak değerlendirilen zorbalığı önleme programıdır (19,52). Program, mevcut zorbalığı azaltmayı, yeni zorbalık problemlerinin gelişmesini önlemeyi ve okullarda akran ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır (45). Tüm sınıf seviyelerinde kullanım için Dan Olweus tarafından tasarlanan program dört bileşenden oluşmaktadır. Okul düzeyindeki bileşenler, zorbalıklara karşı okul kurallarının getirilmesinin

yanı sıra komite toplantıları, personel eğitimi ve tartışma grupları oluşturmaya odaklanmaktadır. Sınıf düzeyinde bileşenler, zorbalıklara karşı okul kurallarının uygulanmasına ve grup içi ilişkileri tartışmak için düzenli sınıf toplantılarına odaklanmaktadır. Bireysel düzey bileşenler, zorbalık meydana geldiğinde yerinde zorbalık ve personel müdahalelerine katılan öğrencileri denetlemeyi amaçlamaktadır. Topluluk düzeyinde bileşenler, okul programını desteklemek için toplum katılımını ve ortaklığını kapsamaktadır (45,58). Olweus Programı'nın sistematik değerlendirmeleri, öğrencilerin zorbalık ve diğer antisosyal davranış raporlarında (kavga, okuldan kaçma vb.) önemli düşüşler ve ilkökul ve ortaokullarda okul ikliminde iyileştirmeler olduğunu ortaya koymuştur (59). Olweus sekiz yıllık bir aradan sonra programın değerlendirilmesini tekrarlamış ve okulların zorbalığı ele alma ve önlemede farkındalıklarının arttığını, hazırlıklı olma ve yeterlilik açısından "okul kültürlerini" daha iyi değiştirdiğini belirtmiştir (60). Olweus öncelikli olarak zorbalar, kurbanlar ve zorba kurbanları arasındaki etkileşimlere odaklanmıştır. Akran zorbalığı ile

mücadele çabaları okul geneline yönelik genel önleme ve müdahale yaklaşımlarını içermektedir (61).

KiVA

KiVa "belirtilen eylemler" ve "evrensel eylemler" olarak iki genel kategoride birçok tamamlayıcı bileşenden oluşmaktadır. Belirtilen eylemler, tanımlanan zorbalık vakalarını ele almak için tasarlanmıştır. Zorbalığı önlemek için evrensel eylemler tüm okul topluluğuna yöneliktir. Bu eylemlerin temel mesajı, kabul edilmeyen akran zorbalığı davranışlarının netleştirilmesi ve bu davranışlara maruz kalan öğrencilerin arkadaşları tarafından nasıl destekleneceğinin belirlenmesidir (45). Finlandiya merkezli KiVA programı, sınıf materyalleri ve öğrenciler ve öğretmenler arasındaki tartışmaları, öğrencilerin zorbalık önleme becerilerini uygulayabilecekleri bilgisayar oyunlarını, disiplin stratejilerini ve ebeveynlerin zorbalığa karşı mücadele bilgilerini içermektedir. Ayrıca seyirciler arasında öz-yeterliliği artırarak kurbanlar için "müttefikler" oluşturmaya odaklanma söz konusudur (62). KiVa, 1-9. sınıf öğrencilerde akran zorbalığı mağduriyetinin azaltmakta etkili bir müdahale programıdır

(62,63,64). KiVa programı yeni geliştirildiği için henüz meta-analiz çalışmalarına dahil edilmemiştir (19).

2. Hedef Gruba Yönelik Özel Önleme Programları

Bu programlar zorbalık döngüsüne dahil olan gruplara yönelik belirli hedefler dahilinde yapılandırılmıştır. Literatürde hedef gruba yönelik özel önleme programlarının kanıt düzeylerinin belirlenebilmesi açısından yeterli araştırma bulunmamaktadır (19). Kurbanlara yönelik akran zorbalığı ile nasıl baş edilmesi gerektiğini gösteren çalışmalar daha yaygınken, zorbalık yapan öğrencilere nasıl yardım edileceğine yönelik çalışmalar daha azdır. Zorbalık yapan çocuğa ailesinin, okul çalışanlarının ve sağlık personellerinin olumsuz bir tavır sergilediği, empatik yaklaşmadığı ve onları eleştirdikleri belirtilmiştir. Bu çocukların ruh sağlığı ihtiyaçları ve kırılganlıkları göz ardı edilmemelidir. İleride sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri için zorbalık yapan çocukların okul yaşantısında olumlu arkadaşlık ilişkileri kurması önemlidir (41). Hedef gruplara yönelik geliştirilen programlar aşağıda açıklanmaktadır.

Zorbalık davranışı ile mücadele etmek özellikle bu davranışları sergileyen öğrencilere yönelik belirli uygulamaları gerektirmektedir. Bu öğrencilere yönelik amaçlı görüşmeler yapılması ve temel ayrıcalıkların kaybı gibi disiplin cezalarının uygulanması söz konusu olabilmektedir (65). Bu yaklaşım, öğrencilerin okuldan soğumalarına ve akademik olarak olumsuz etkilenmelerine sebep olmaktadır. Hatta bu öğrencilerde okulu terk etme, akademik zorluklar ve devamsızlık gibi sorunlar yaşanabilmektedir (66). Etkili disiplin uygulamalarının zorbalık davranışı için sadece uygun ve orantılı sonuçları değil aynı zamanda büyüme, beceri geliştirme ve uygun sosyal davranışların öğretilmesi için fırsatları da içermesi gerekmektedir (67). Zorbalık yapan öğrencilere gerekli sosyal-duygusal öğrenme uygulamaları yaparken yargılamayan ve en önemlisi suçlamayan bir yaklaşım sergilenmelidir (19). Ortaokul öğrencilerinde zorbalara yönelik doğrudan yaptırımların kısa vadede mağduriyeti önlediği belirtilmektedir (63). Zorbalara özel program ve öfke davranışlarına yönelik girişimlerinde etkinliğinin değerlendirilmesi önerilmektedir (19).

Mağdurlara Yönelik Önleme Programları

Faillere Yönelik Önleme Programı

Zorbalık mağdurlarına yönelik çeşitli önleme programları uygulanmaktadır. Zorbalık davranışına maruz kalan öğrencilere sosyal beceri geliştirmeye yönelik grup eğitim programları düzenlenmiştir. Bu eğitimlerin, çocukların öz değerinin artmasına ve sosyal kaygılarının azalmasına katkı sağladığı fakat zorbalığa karşı anlamlı bir etki yaratmadığı bildirilmiştir. Akran yardımcılarının kullanımı yoluyla akran desteğini artırmak için de çeşitli müdahaleler tasarlanmıştır. Akran yardım müdahalelerinin sorumluluk duygusunu, katılımını ve iletişimini artırdığı ve genel okul iklimini iyileştirdiği bildirilirken zorbalığı azaltmadığı ifade edilmiştir (19). Başka bir çalışmada, üniversite öğrencileri tarafından haftada iki kez mentörlük alan öğrencilerde akran zorbalığı mağduriyetinin azaldığı bildirilmiştir (55). Healy ve Sanders (2014), akran zorbalığında mağdur olan çocuklar için kolaylaştırıcı ebeveynlik ile sosyal ve duygusal beceri eğitimini birleştiren müdahale geliştirmişlerdir. Uygulama sonrasında kolaylaştırıcı ebeveynliğin zorbalık mağduriyetini ve mağduru yaşadığı stresi azaltabileceği, okulda zorbalığa karşı alınacak önlemleri güçlendirebileceği belirtilmiştir (68).

Akran Zorbalığı Önleme Programlarının Geliştirilmesinde Önemli Noktalar

1. Gelişim, zorbalık önleme programlarının etkinliğinde önemli rol oynamaktadır (10). Akran zorbalığı ile ilgili müdahale ve koruma programları oluşturulurken çocukların gelişim dönem özelliklerine dikkat edilmesi gerekmektedir (10,19,65).
2. Akran zorbalığının azaltılmasına yönelik programlar özellikle 10-15 yaş arasındaki ortaokul çocuklarında daha etkili olmaktadır (65). Benzer şekilde, sekizinci sınıftan önce uygulanan akran zorbalığı müdahale programları sekizinci sınıftan sonra uygulanan programlara göre daha etkilidir (10).
3. Okul çalışanları, tüm okullarda akran zorbalığının olabileceğini fakat akran zorbalığının büyüme ve gelişmenin bir parçası olmadığını ve akran zorbalığına maruz kalınarak çocuğun güçlenemeyeceğini bilmelidir. Akran zorbalığı çocuğun yaşamı gereken bir süreç değildir. Akran zorbalığı sadece kişisel değil aynı zamanda eğitsel bir sorun olduğu unutulmamalıdır (52).

4. Geliştirilecek önleme ve müdahale çalışmaları 4 kriter açısından netleştirilmelidir. 'Programda hangi etkinlik modeli deneniyor', 'bu program hangi yaş grubu çocuklarda kullanılacak', 'program zorbalığa hangi rolde dahil olan öğrenciler için geliştirildi' ve 'program öğrencide neyi değiştirmeyi hedefliyor' açıkça belirlenmelidir (12).
5. Zorbalık ve mağduriyet profilleri birden çok risk/koruyucu faktörle ilişkilidir. Zorbalık ve mağduriyeti karakterize etmek için kişi merkezli yaklaşımların kullanılması önerilmektedir. Böylece, çeşitli risk ve koruyucu faktörlerin oynadığı rol göz ardı edilmemiş olur. Akran zorbalığını ve mağduriyeti azaltmak için özel olarak tasarlanmış önleme ve müdahale stratejilerinin kullanılması önerilmektedir (69).

Akran Zorbalığını Önleme Ve Hemşirelik

Okul sağlığı hizmetlerinin temel amaçları; iyi zihinsel ve fiziksel sağlığı teşvik etmek, iyi sosyal ve çevresel koşulları kolaylaştırmak, hastalık ve yaralanmaları önlemektir (70). Okul sağlığı ekibi; hekim, hemşire, psikolog, psikolojik danışmanlık ve rehberlik uzmanı, sosyal hizmet uzmanı, öğretmen, odyolog, okul yöneticileri ve velilerden

oluşmaktadır (71). Okul sağlığı hemşireleri okul sağlığı hizmetlerinin önemli bir uygulayıcısıdır. Okulda gerçekleşen zorbalık durumunda, okul hemşiresi, okul idaresi ve rehber öğretmenler birlikte çalışmalıdır. Akran zorbalığı tespit edildiğinde okul hemşiresi ile iletişim kurulmalıdır (1).

Çocuklara sağlık profesyonelleri tarafından akran ilişkileri hakkında neredeyse hiç soru sorulmamaktadır. Bunun nedeni, sağlık profesyonellerinin zorbalık konusunda yetersiz eğitim alması ve konuyu gündeme getirmeyi veya onunla başa çıkmayı zor bulması olabilmektedir. Fakat çocuğun kendine yönelik uyguladığı şiddeti (örneğin kendine zarar verme) önlemek ve zihinsel ve bedensel sağlık sorunlarını azaltmak için sağlık profesyonellerinin zorbalığı ele alması zorunludur (72).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nin, 'Okullarda zorbalık ne kadar problem' raporunda, öğrencilerin zorbalık ile ilgili kaygılarını azaltmak için ilk olarak bu öğrencilerin tespit edilmesi ve zorbalığa karşı nasıl baş edeceğinin öğretilmesi üstünde durulmaktadır (29). Okullarda akran zorbalığı uygulayanların tespit edilmesi ve gerekli müdahalelerin uygulanması

ekip çalışması gerektirmektedir (6). Okul sağlığı hemşiresi eğitici, danışman, savunucu, değişim ajanı olma gibi rollerini akran zorbalığı ile müdahalede aktif olarak kullanmalıdır. Okul sağlığı hemşiresi, okul ortamında sık karşılaşılan akran zorbalığına hemşirelik kuramları rehberliğinde sistematik olarak yaklaşmalı (6) ve çocuklara başa çıkma becerileri kazandırmalıdır (46).

Okul hemşirelerinin okullarda zorbalığı tanımlamak ve bunlara yanıt vermek için kilit oyuncular olması gerekir. (73). Okul hemşiresi, okul ortamında tarafsız bir destek kaynağı olarak konumlandırılmıştır. Okulda diğer çalışanlara göre okul hemşireleri ile öğrenciler arasında daha yakın bir ilişki bulunmaktadır (18,71). Öğrenciler, kendilerini güvende hissettikleri ve günlük olarak okul hemşiresiyle yüzleşmek zorunda olmadıkları için okul hemşiresine gelip “sırlarını” emanet edebilmektedir. Bu nedenle, okul hemşiresinin zorbalık meydana geldiğinde müdahale etmeye hazır olması zorunludur (74). Yapılan bir çalışmada, öğrenciler zorbalığa maruz kaldıklarını başkalarına anlatmanın zor olduğunu, zorbalığa uğrayınca ve tanık olunca çok az şey yaptıklarını

veya hiçbir şey yapmadıklarını bildirmişlerdir. Öğrenciler zorbalık konusunda yardım almak için okul hemşiresine öğretmenleri ve ailelerine nazaran daha fazla güvendiklerini ve zorbalık ile ilgili bilgileri okul hemşiresi ile paylaşmanın daha kolay olduğu ifade etmişlerdir (70).

Norveç’te okul hemşireleri zorbalık davranışlarının azaltılması amacıyla öğrencilere bireysel danışmanlık yapmaktadır. Burada amaç; öğrencilerin okul hayatlarında sağlıklı seçimler yapmalarını teşvik etmek, okulda yaşanan akran zorbalığı davranışlarını değerlendirmek, akran zorbalığı sorununa yönelik öğrencilere doğru bakış açısı kazandırmak ve ihtiyaçlara yönelik eğitim, bakım vb. uygulamalarda bulunmaktır (70). Tablo 1.’de akran zorbalığı ile ilgili hemşirelik girişimleri birincil, ikincil ve üçüncül koruma kapsamında sıralanmıştır.

Tablo.1. Akran Zorbalığında Birincil, İkincil ve Üçüncül Düzey Hemşirelik Roller*

Koruma Düzeyi	Amaç	Etkinlik
Birincil Koruma	Okulda akran zorbalığı davranışının ortaya çıkmasını engellemek	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Akran zorbalığı ile ilgili bilimsel araştırma yapma, kendini geliştirme ➤ Akran zorbalığının zorba, kurban, zorba-kurban ve seyirci öğrenciler üzerindeki etkilerini bilme, öğrencileri ilgili semptomlar açısından değerlendirme ve gözlemleme ➤ Risk grubunda bulunan (kilolu, kısa ve zayıf, gözlüklü, konuşma problemi olan vb.) öğrencileri akran zorbalığı açısından değerlendirme ve ekibi bilgilendirme ➤ Akran zorbalığı yapan ve zorbalığa uğrayan öğrencileri belirlemek için okul genelinde taramalar yapma ➤ Tekrarlayan fiziksel semptomları (karın ve baş ağrısı, uyku ve yeme sorunları vb.) olan öğrenciler ile sık sık devamsızlık yapan, okula gitmek istemeyen, akademik başarısı düşen, kayıp eşyası olan, vücudunda açıklayamadığı morluklar olan öğrencileri akran zorbalığı açısından değerlendirme ➤ Öğrencilere zorbalık hakkında konuşabilecekleri güvenli ve rahat bir ortam sağlama ve kayıt tutma ➤ Okul yönetimi ile zorbalığı önleme üzerine politikalar ve protokoller oluşturarak proaktif stratejiler geliştirme ➤ Öğrencilere okul ortamında sosyal becerilerini, problem çözme ve başetme becerilerini geliştirecek, çatışma çözüm tekniklerini öğrenmelerini, pozitif kendilik algısı geliştirmelerini (insan olarak değerli olduğu, önemli olduğu duygusunu ortaya çıkarma) destekleyecek sağlık eğitimleri verme ➤ Okul personeline ve öğrencilere akran zorbalığı ile ilgili eğitimler yapma ve olumlu arkadaşlık ilişkilerini teşvik etme ➤ Okulda akran zorbalığı konusunda edebiyat, drama, tartışmalar ve eğitsel görsel-işitsel materyaller gibi farklı etkinlikler düzenleme
İkincil Koruma	Akran zorbalığının ortaya çıkardığı rahatsızlıkları veya uzun süreli etkilerini azaltmak, Erken müdahalede bulunmak, Zorbalığı durdurmak	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Olayı zorbalık yapan ve mağdur olan öğrenci ile yargılama yapmadan tartışma ve “suçlayıcı olmayan” bir yaklaşım kullanma ➤ Olay ile ilgili gerekli bilgileri toplama (ne oldu, nerede, neden ve nasıl oldu, kim dahil oldu, nasıl tepki verildi vb.) ve kayıt altına alma ➤ Zorbalık yapan ve mağdur olan öğrenciye güven verme ve yardım etmek için orada olduğunu bildirme ➤ Öğrenciler için gerekli ihtiyaçları belirleme ve uygun müdahalede bulunma ➤ Sorunun çözümüne yönelik okul idaresi ve akran zorbalığı olayına şahit olan öğrenci grubu ile işbirliği sağlama ➤ Yaralanma varsa bakımını yapma ➤ Zorbalık yapan ve mağdur olan öğrencilerin duygularını aileleri ile paylaşmalarını, sorunlarını ifade etmelerini destekleme ➤ Okulda zorbalık davranışlarının azaltılması için okul idaresi ile güvenli bir ortam oluşturulması yönünde çalışmalar yürütme ➤ Hedefe yönelik bireysel ve okul genelinde toplu olan tüm uygulamaları koordine etme ➤ İleri düzeyde yardıma ihtiyacı olan öğrenciyi sağlık kuruluşuna yönlendirme ➤ Yapılan uygulamaların etkinliğini değerlendirme
Üçüncül Koruma	Akran zorbalığı yapan ve mağdur olan öğrencileri iyileştirmek ve rehabilitasyon sağlamak	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Öğrenci ve ailelere danışmanlık yapma ➤ Öğrencilerin şiddet kullanmadan kendini ifade etmesini ve problem çözme becerilerini kullanmasını destekleme ➤ Okulda zorbalığı hoş görmeyen bir anlayışın oluşturulmasını sağlama ➤ Her öğrencinin akran zorbalığı davranışının sergilenmemesi yönünde sorumluluk alması ve çaba göstermesini teşvik etme ➤ Akranlar arasındaki sağlıklı ilişki kurmak için öğrencileri destekleme

*Tablo araştırmacılar tarafından ilgili kaynaklar kullanılarak oluşturulmuştur (6,18,72-76).

KAYNAKLAR

1. Stephens MM, Cook-Fasona HT, Sibbaluca K. Childhood bullying: implications for physicians. *am fam physician*. 2018 Feb; 97(3):187-192.
2. Thomas HJ, Connor JP, Baguley CM, Scott AG. Two sides to the story: Adolescent and parent views on harmful intention in defining school bullying. *Aggressive Behavior*. 2016 July/Ağust; 43(4):352-363.
3. Waasdorp TE, Bradshaw CP, Leaf PJ. The impact of schoolwide positive behavioral interventions and supports on bullying and peer rejection: a randomized controlled effectiveness trial. *Arch Pediatr Adolesc Med*. 2012; 166(2):149-156.
4. Hong IK, Wang W, Pepler DJ, Craig WM. Peer victimization through a trauma lens: Identifying who is at risk for negative outcomes. *Scand J Psychol*. 2020; 61(1):6-16.
5. Gürhan N. Her yönü ile akran zorbalığı. *Türkiye Klinikleri J Psychiatr Nurs-Special Topics*. 2017; 3(2):175-81.
6. Avşar F, Ayaz SA. Akran Zorbalığının Önlenmesinde Okul Sağlığı Hemşiresinin Rolü. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*. 2018; 5(1):78-84.
7. Polat F, Sohbet R. Ortaöğretim öğrencilerinde akran zorbalığı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*. 2020; 15(2):41-51.
8. Arslan H, Akın A. Çözüm odaklı kısa süreli grupla psikolojik danışmanın lise öğrencilerinin akran zorbalığına etkisi. *Sakarya University Journal of Education*. 2016 April; 6(1):72-84.
9. Polanin JR., Espelage DL, Pigott TD. A meta-analysis of school-based bullying prevention programs' effects on bystander intervention behavior. *School Psychology Review*. 2012; 41(1):47-65.
10. Yeager DS, Fong CJ, Lee HY, Espelage DL. Declines in efficacy of anti-bullying programs among older adolescents: Theory and a three-level meta-analysis. *Journal of Applied Developmental Psychology*. 2015; 37:36-51.
11. Nocentini A, Menesini E. "KiVa Anti-Bullying Program in Italy: Evidence of effectiveness in a randomized control trial", *Prevention Science*. 2016; 17(8):1012-23.
12. Bradshaw CP. Translating research to practice in bullying prevention. *American Psychologist*. 2015; 70:322-32.
13. Jimenez-Barbero JA, Ruiz-Hernandez JA, Llor-Zaragoza L, Perez-Garcia M, Llor-Esteban B. Effectiveness of anti-bullying school programs: A meta-analysis. *Children and Youth Services Review*. 2016; 61:165-175.
14. Jimerson SR, Swearer SM, Espelage DL editors. *Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective*. 1th ed. New York: Routledge; 2009, 469-479.
15. Karatoprak S, Özcan Ö. Akran zorbalığı. *Türkiye Klinikleri J Child Psychiatry-Special Topics*. 2017; 3(3):195-203.
16. Gökkaya, F. Peer bullying in schools: a cognitive behavioral intervention program. *Child and Adolescent Mental Health*. 2017 May; Doi:10.5772/6671.
17. Georgiou SN, Ioannou M, Stavrinides P. Cultural values as mediators between parenting styles and bullying behavior at school. *Social Psychology of Education*. 2017; 21(1):27-50.
18. Cooper GD, Clememnts PT, Holt KE. Examining childhood bullying and adolescent suicide: implications for scholl nurses. *The Journal of School Nursing*. 2012; 28(4):275-83.
19. Nickerson A. Preventing and intervening with bullying in schools: a framework for evidence-based practice. *School Mental Health*. 2017 August; Doi: 10.1007/s12310-017-9221-8.
20. MEB, Okul Sağlığı Hizmetleri; Kasım 2017, [Erişim Tarihi: 24 Haziran 2020]. Erişim Adresi: <https://okulsagligi.meb.gov.tr/www/okul-sagligi-hizmetleri/icerik/29>
21. Kaya İ, Alyanak B. Akran Zorbalığı. Alyanak B, editör. *Çocuk ve Ergenlerde Travma ve Travmatik Durumların Etkileri ve Çözümleyici Yaklaşımlar*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2018, 34-41.
22. Köksal AA, Bilbay A. Ergenlerin akran zorbalığı yapmaları, zorbalığa maruz kalmaları ve empatik eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of History Culture and Art Research*. 2018; 7(2):667-75.
23. Pişkin M, Ayas T. Akran zorbalığı ölçeği çocuk formu. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*. 2011; 23:1-12.
24. Smith PK. School bullying. *Sociologiz Problemas E Práticas*. 2013; 71:81-98.
25. Rettew DC, Pawlowski S. Bullying. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*. 2016; 25(2):235-42.
26. Menesini E, Salmivalli C. Bullying in schools: The state of knowledge and effective interventions. *Psychol Health Med*. 2017; 22(1):240-54.
27. Modecki K, Minchin J, Harbaugh AG, Guerra NG, Runions KC. Bullying prevalence across contexts: a meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *J Adolesc Health*. 2014 Nov; 55(5):602-11.
28. Zych I, Ortega R, Del Rey R. Scientific research on bullying and cyberbullying: Where have we been and where are we going. *Aggression and Violent Behavior*. 2015 September-October; 24:188-98.
29. OECD. *Bullying in PISA 2015 Results (Volume III): Students' Well-Being*. Paris: OECD Publishing; 2017. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264273856-12-en>
30. Juvonen I, Graham S. Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annual Review of Psychology*. 2014; 65:159-85.
31. Sahli J, Mellouli M, Ghardallou ME, Limam M, Gallas M, Ammar A, et al. Bullying among tunisian middle school students: the prevalence, psychosocial associated factors and perceived involvement of parents, Teachers and Classmates. *J Res Health Sci*. 2018 May; 5;18(2):e00414.
32. Karaca K. Ortaokullarda akran zorbalığının yaygınlığının ve zorba-mağdurların depresyon ve anksiyete düzeylerinin incelenmesi. *Ekev Akademi Dergisi*. 2019; 23(78):315-30.
33. Koşir K, Klasinc L, Špes T. Predictors of self-reported and peer-reported victimization and bullying behavior in early adolescents: the role of school, classroom, and individual factors. *Eur J Psychol Educ*. 2020; 35:381-402.
34. Hesapçıoğlu ST, Yeşilova H. Lise öğrencilerinin zorbalığa ve zorbalara ilişkin duyguları, düşünceleri ve tutumları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*. 2015; 16(4):284-93.
35. Swearer SM, Hymel S. Understanding the psychology of bullying: Moving toward a social-ecological diathesis-stress model. *The American Psychologist*. 2015; 70(4):344-53.
36. Cook C, Williams KR, Guerra NG, Kim T, Sadek S. Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly*. 2010; 25:65-83.
37. Bilgili N, Kocoğlu D, Akın B. Peer bullying among high school students and related factors. *Yeni Symposium Dergisi*. 2016; 54(3):10-7.
38. Faris R, Felmler D. Casualties of social combat school networks of peer victimization and their consequences. *American Sociological Review*. 2014; 79(2):228-57.
39. Kochel KP, Ladd GW, Rudolph KD. Longitudinal associations among youths' depressive symptoms, peer victimization, and low peer acceptance: An interpersonal process perspective. *Child Development*. 2012; 83(2):637-50.
40. WHO. *Bullying And Physical Fights Among Adolescents, 2013/2014 Health Behaviour in School-aged Children*; 2016 [cited 2020 April 26]. Available from:

- http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/303485/HBSC-No.7_factsheet_Bullying.pdf
41. Cowie H, Colliety P. Who cares about the bullies? *Pastoral Care in Education*. 2016 Jun; 34(1):24–33.
  42. Gökkaya F, Sütcü ST. Ortaokul öğrencilerinin zorbalık eğilimi ile empati düzeyleri arasındaki ilişkide aleksitiminin aracı rolü. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*. 2018; 6(15):43-70.
  43. Sarıışık Y, Düşkün Y, Altay C, Gündüz G, Tabbikha Y. Çocukların gözünden okulda yaşam araştırma raporu; İstanbul: Baskı İmat Ofset; 2016, 45-50.
  44. Özkan Y, Çiftçi EG. Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ilköğretim okullarında akran zorbalığı. *İlköğretim Online*. 2010; 9(2):576-586.
  45. Wójcik M, Helka AM. Meeting the needs of young adolescents: abll anti-bullying program during middle school transition. *Psychological Reports*. 2019 Jun; 122(3):1043-67.
  46. Wang CC, Lin HC, Chen MH, Ko NY, Chang YP, Lin IM, Yen CF. Effects of traditional and cyber homophobic bullying in childhood on depression, anxiety, and physical pain in emerging adulthood and the moderating effects of social support among gay and bisexual men in Taiwan. *Neuropsychiatr Dis Treat*. 2018 May; 22(14):1309-17.
  47. Çetinkaya S, Nur N, Ayvaz A, Özdemir D, Kavakcı Ö. Sosyoekonomik durumu farklı üç ilköğretim okulu öğrencilerinde akran zorbalığının depresyon ve benlik saygısı düzeyiyle ilişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*. 2009; 10:151-8.
  48. Hesapçioğlu ST, Meraler HY, Ercan F. Okullardaki akran zorbalığının ergenlerde depresif belirtiler, benlik saygısı ve özkıyım düşüncesi ile ilişkisi, *Anatolian Journal of Psychiatry*. 2018; 19(2):210-6.
  49. Drydakis N. Bullying at school and labour market outcomes. *International Journal of Manpower*. 2014; 35(8):1185-211.
  50. Huitsing G, Veenstra R. Bullying in classrooms: participant roles from a social network perspective. *Aggressive Behavior*. 2012; 38(6):494-509.
  51. Kyriakides L, Creemers BPM, Papastylianou D, Papadatou-Pastou M. Improving the school learning environment to reduce bullying: an experimental study. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 2013; 58(4):453–78.
  52. Erk AB. Akran zorbalığı, okullarda akran zorbalığını önleme çalışmaları ve zorbalık döngüsündeki çocuklar için uygulamalar. 1. Baskı. Kıbrıs: Ekinoks Yayınevi; 2019, 13-21.
  53. Caldarella P, Shatzer RH, Gray KM, Young RK, Young EL. The effects of School-wide Positive Behavior Support on middle school climate and student outcomes. *Research in Middle Level Education Online*. 2011 Jan; 35(4):1–14.
  54. Durlak JA, Weissberg RP, Dymnicki AB, Taylor RD, Schellinger KB. The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development*. 2011 Jan-Feb; 82(1):405–32.
  55. Espelage DL, Low S, Polanin J, Brown E. The impact of a middle-school program to reduce aggression, victimization, and sexual violence. *Journal of Adolescent Health*. 2013; 53:180–6.
  56. Espelage DL, Low S, Van Ryzin MJ, Polanin JR. Clinical trial of Second Step middle school program: Impact on bullying, cyberbullying, homophobic teasing, and sexual harassment perpetration. *School Psychology Review*. 2015a; 44:464–79.
  57. Espelage DL, Rose CA, Polanin JR. Socioemotional learning program to reduce bullying, fighting, and victimization among middle school students with disabilities. *Remedial and Special Education*. 2015b March; 36:299–311.
  58. Hodgins S. Editör. *Mental disorder and crime, Olweus D. Bully/victim problems among schoolchildren: Long-term consequences and an effective intervention program*. 1th ed. London England: SAGE; 1993, 317–349.
  59. Limber SP. Development, evaluation, and future directions of the Olweus Bullying Prevention Program. *Journal of School Violence*. 2011 Jan; 10:71–87.
  60. Olweus D, Solberg ME, Breivik K. Long-term school-level effects of the Olweus Bullying Prevention Program (OBPP). *Scandinavian Journal of Psychology*. 2018 2 oct; 61(1):108-16.
  61. Thornberg R, Hunter S, Hong JS, Ronnberg J. Bullying among children and adolescents. *Scandinavian Journal of Psychology*. 2020 Jan; 61:1–5.
  62. Williford A, Boulton A, Noland B, Little TD, Kärnä A, Salmivalli C. Effects of the KiVa anti-bullying program on adolescents' depression, anxiety, and perception of peers. *J Abnorm Child Psychol*. 2012 Feb; 40(2):289-300.
  63. Garandeanu CF, Poskiparta E, Salmivalli C. Tackling acute cases of school bullying in the KiVa anti-bullying program: A comparison of two approaches. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2014; 42:981-91.
  64. Haataja A, Voeten M, Boulton AJ, Ahtola A, Poskiparta E, Salmivalli C. The KiVa antibullying curriculum and outcome: Does fidelity matter? *Journal of School Psychology*. 2014; 52(5):479-93.
  65. Tfofi MM, Farrington DP, Lo'sel F, Loebel R. Do the victims of school bullies tend to become depressed later in life? A systematic review and meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Aggression Conflict and Peace Research*. 2011; 3:63–73.
  66. Gregory A, Skiba RJ, Noguera PA. The achievement gap and the discipline gap: Two sides of the same coin? *Educational Researcher*. 2010; 39:59-68.
  67. Chin JK, Dowdy E, Jimerson SR, Rime WJ. Alternatives to suspensions: Rationale and recommendations. *Journal of School Violence*. 2012; 11:156–73.
  68. Healy K, Sanders MR. Randomized controlled trial of a family intervention for children bullied by peers. *Behav Ther*. 2014 Nov; 45(6):760-77.
  69. Ding Y, Li D, Li X, Xiao J, Zhang H, Wang Y. Profiles of adolescent traditional and cyber bullying and victimization: The role of demographic, individual, family, school, and peer factors. *Computers in Human Behavior*. 2020 Oct; 111:106439.
  70. Kvarme LG, Misvær N, Valla L, Myhre MC. Bullying in school: importance of and challenges involved in talking to the school nurse. *The Journal of School Nursing Ther*. 2019 May; 1-7.
  71. Coşkun S, Bebiş H. Şiddetin okul sağlığına etkisi ve hemşirelik. *Cumhuriyet Hemşirelik Dergisi*. 2014; 3(1):15-23.
  72. Wolke D, Lereya ST. Long-terms effects of bullying. *Arch Dis Child*. 2015 Sep; 100(9):879-85.
  73. Hutson E. integrative review of qualitative research on the emotional experience of bullying victimization in youth. *The Journal of School Nursing*. 2018; 34(1):51-59.
  74. Raskauskas J, Stoltz AD. Identifying and intervening in relational aggression, *The Journal of School Nursing*. 2004; 20(4):209-15.
  75. Lee JH. Victimization by bullying and physican symptoms among south korean schoolchildren. *The Journal of School Nursing*. 2017; 34(2):149-55.
  76. Pigozi PL, Bartoli AJ. Scholl nerses' experiences in dealing with bullying situations among students. *The Journal of School Nursing*. 2016; 32(3):177-85.